

UOT: 811.

M. KAŞĞARLININ “DİVANÜ LÜĞAT-İT TÜRK” ƏSƏRİNDƏ ARXAİK APELYATİVLİ BƏYDİLİ VƏ ÇƏPNİ ETNOTOPONİMLƏRİ

İradə Kərimova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
irade.kerimova.81@mail.ru
Orcid: 0000-0002-8057-8333

Xülasə

Etnonimlər öz qədimliyini qoruyub saxlayan onomastik vahidlər hesab olunur. M.Kaşğarlının “Divanü luğat-it-türk” əsərində qeydə alınan toponimlər türk qəbilə və tayfalarının tarixi etnogenezi haqqında məlumatlarla zəngindir. Mahmud Kaşğarlının “Divanü luğat-it-türk” əsərində adı keçən 22 oğuz boyundan biri də bəydili etnonimidir. Mənbələrdə *bəydili* tayfasının oğuzların bir qolu olan bozoklar olduğu bildirilir. Müxtəlif fonetik variantlarda adı keçən *Begteli//begtili//beydilli//bəydili* etnosu Azərbaycan və Anadolu türklərinin, eləcə də İraq və Suriya türkmənlərinin etnogenezinə iştirak etmişdir. Bəydili etnonimi tarixən *bəg//bəy+tili* komponentlərindən formalaşmışdır. Bu söz türk xalqlarında qədim dövrlərdə titul kimi işlənmişdir. M.Kaşğarlı *bəydili* sözünün leksik-semantik izahını verərkən bu sözün “ulu, hörmətli adamların sözü, dili”, “böyüklər kimi əziz” anlamında, F.Rəşidəddin isə yalnız “böyüklər kimi əziz” mənalarında işləndiyini bildirmişdir. Mahmud Kaşğarlının “Divan”da adını qeyd etdiyi 22 oğuz boyundan biri *çəpni* etnonimidir. O, bu etnonimin *çəbən//çəpək//çəbni//çəpni* fonetik variantlarda işləndiyini bildirmişdir. M.Kaşğarlı *çəpni* etnoniminin *çəp+ni* komponentlərindən yarandığını və bu leksemin “çəp gəlmək, işi çəp düşmək”, “dolaşıq” mənalarında işləndiyini qeyd etmişdir. Çəpni etnoniminin etimologiyası haqda müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Rəşidəddin isə *çəpni* boyunun mənasını “harda yağı görsək dərhal savaşa” kimi izah etmişdir. Əbülqazi Bahadır xan bu sözün etimologiyasını izah edərkən “varlıların varlısı” kimi, Ə.Rüstəmov isə “dalaşqanlıq”, “çəpləşmək” kimi mənalandırmağa çalışmışdır.

Açar sözlər: M.Kaşğarlı, etnonim, etnotoponim, arxaik, etimologiya, leksem və s.

ЭТНОТОПОНИМЫ БЕЙДИЛИ И ЧАПНИ С АРХАИЧЕСКИМИ АПЕЛЛЯТИВАМИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ М. КАШГАРЛЫ «ДИВАНУ-ЛЮГАТ-ИТ ТЮРК»

Ирада Каримова
Кандидат филологических наук, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

Этнонимы считаются ономастическими единицами, сохранившими свою древность. Топонимы, зафиксированные в труде М. Кашгарлы «Дивану лугат-ит-тюрк», богаты сведениями об историческом этногенезе тюрков, племен, племен и народов. Этноним бейдилы - один из 22 огузских родов, упомянутых в «Дивану лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгарлы. Согласно источникам, племя *бейдилы* — это Бозок, ветвь огузов. Этнос *бегтели//бегтили//бейдилли//бейдилы*, упоминаемый в различных фонетических вариантах в источниках, принимал участие в этногенезе Азербайджанских и анатолийских тюрков, а также иракских и сирийских туркмен. Исторически этноним *бейдилы* образовался из компонентов *бег//бей+тили*. *Бей* буквально использовался как титул у тюркских народов в древности. Давая лексико-семантическое объяснение слова бейдилы, М.Кашгарлы заявил, что это слово употребляется в значении «слова и язык великих, уважаемых людей», «дорогих, как старейшины», а Ф. Рашидаддин заявил, что оно используется только в значении «дорогой, как старшие». Одним из 22 родов огузов, названных Махмудом Кашгарлы в «Диване», является этноним *чепни*. Он заявил, что этот этноним используется в фонетических вариантах *чабан//чапаки//чибни//чапни*. М.Кашгарлы отметил, что этноним чепни образован от компонентов *чеп+ни*, и эта лексема употребляется в значениях «застрячь, застрячь», «запутаться». Существуют разные мнения об этимологии этнонима чепни. Рашидаддин объяснил значение шеи Чепни тем, что

«где бы мы ни увидели врага, давайте немедленно сражаться». Разъясняя этимологию этого слова, Абулгази Бахадир-хан пытался истолковать его как «богатый из богатых», а А.Рустамов пытался истолковать его как «ссора», «склока».

Ключевые слова: М. Кашгарли, этноним, этнотопоним, архаика, этимология, лексема и др.

ETNOTOPONYMS OF BEIDILI AND CHAPNI WITH ARCHAIC APPELLATIONS IN THE WORK OF M. KASHGARLI "DİWAN LUGHAT AL-TURK"

İrada Karimova

Candidate of philological sciences, ass. Professor

Azerbaijan State Pedagogical University

Baku, Azerbaijan

Summary

Etononyms are considered onomastic units, that have preserved their antiquity. The toponyms recorded in M. Kashgarli's work "Divanü luğat-it-türk" are rich in information about the historical ethnogenesis of Turks, tribes, tribes and peoples. It is one of the 22 Oguz clans mentioned in Mahmud Kashgarli's work "Divanü luğat-it-türk". According to the sources, the Beydili tribe is the Bozok, a branch of the Oghuz. The Begteli//begtili//beydilli//beydili ethnos, mentioned in various phonetic variants in the sources, took part in the ethnogenesis of Azerbaijani and Anatolian Turks, as well as Iraqi and Syrian Turkmen. Historically, the Beydili ethnonym was formed from the components beg//bey+tili. This word was used as a title in the Turkic peoples in ancient times. While giving the lexical-semantic explanation of the word beydili, M. Kashgarli stated, that this word is used in the sense of "the words and language of great, respected people", "dear as elders", while F. Rashidaddin stated, that it is used only in the sense of "dear as elders". One of the 22 Oguz clans named by Mahmud Kashgarli in "Divan" is Chepni ethnonym. He stated that this ethnonym is used in the phonetic variants чабан//чапаки//чибни//чапни. M.Kashgarli noted that the ethnonym çepni is derived from the components çep+ni, and this lexeme is used in the meanings of "getting stuck, getting stuck", "tangling". There are different opinions about the etymology of the ethnonym Chapni. Rashideddin explained the meaning of chepni neck as "wherever we see oil, let's fight immediately". Explaining the etymology of this word, Abulghazi Bahadir Khan tried to interpret it as "the rich of the rich", while A. Rustamov tried to interpret it as "quarrelsomeness" and "squeamishness".

Key words: M. Kashgarli, ethnonym, ethnotoponym, archaic, etymology, lexeme, etc.

Annotasiya. Etonimlər öz qədimliyini qoruyub saxlayan onomastik vahidlər hesab olunur. Türk dünyasının görkəmli dilçisi Mahmud Kaşğarlı yalnız orta çağdakı Türküstan mədəniyyəti, elmi və ədəbiyyatının ən böyük şəxsiyyəti deyil, dünya mədəniyyətinə, türkoloji aləmə əvəzsiz xidməti olan bir insan olmuşdur. Onun "Divanü lüğət-it-türk" adlı əsəri yalnız Türküstandakı türk xalqlarının deyil, özünün də yazdığı kimi Çindən ta Qara və Ağ dənizlərinə qədər, yəni Avrasiyada, hətta Afrikada yaşamış və bu gün də yaşayan türk xalqlarının qürur duyduqları bir abidədir. "Divan"ın ən mühüm özəlliyi onun sadə bir lüğət deyil, ilk türk ensiklopediyası olmasıdır.

Aktuallıq. Xüsusilə, "Divan"da işlənən onomastik vahidlər onu yaradan və yaşadan türk xalqlarının tarixini özündə qoruyub saxlayan faktlardır. M.Kaşğarlının "Divanü luğət-it-türk" əsərində qeyd olunan toponimlər türk, qəbilə, tayfa və xalqlarının tarixi etnogenezini haqqında məlumatlarla zəngindir. Orta türk dövrünün ilkin və möhtəşəm abidələrindən biri hesab olunan M.Kaşğarlının "Divan"ında türkün min il bundan əvvəlki dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, tarixi, coğrafiyası, mənəvi-millət dəyərləri, adət və ənənələri öz əksini tapmışdır. M.Kaşğarlının "Divanü luğət-it-türk" əsərində 96-sı şəhər adı olmaqla 180-ə qədər toponim qeyd alınmışdır. Müəllif "Divan"da adı çəkilmiş oykonimləri oğuz və qıpçaq şəhərləri olmaqla iki qrup üzrə qruplaşdırmışdır. Türklərin Rumdan Maçinədək olan geniş bir ərazidə yaşadığını və əsil türklərin 22 tayfadan ibarət olduğu bildiren M.Kaşğarlı "Divan"da işlənən Sərpən (Sabran), Sitkün, Suğnak, Karnak, Karaçuk kimi qədim oğuz şəhərlərinin, boylarının, adlarının təhlili ilə yanaşı digər tipik, xarakterik xüsusiyyətləri üzərində də dayanmışdır.

Metod. Məqalədə istifadə olunmuş əsas metod tarixi-müqayisəli metoddur. Bəzi məsələlərin aydınlaşdırılmasında qarşılaşdırma, müşahidə və təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur.

Giriş. Etonimlər öz qədimliyini qoruyub saxlayan onomastik vahidlər hesab olunur. Türk dünyasının görkəmli dilçisi Mahmud Kaşğarlı yalnız orta çağdakı Türküstan mədəniyyəti, elmi və ədəbiyyatının ən böyük şəxsiyyəti deyil, dünya mədəniyyətinə, türkoloji aləmə əvəzsiz xidməti olan bir insan olmuşdur. Onun “Divanü lüğət-it türk” adlı əsəri yalnız Türküstandakı türk xalqlarının deyil, özünün də yazdığı kimi Çindən ta Qara və Ağ dənizlərinə qədər, yəni Avrasiyada, hətta Afrikada yaşamış və bu gün də yaşayan türk xalqlarının qürur duyduqları bir abidədir. “Divan”ın ən mühüm özəlliyi onun sadə bir lüğət deyil, ilk türk ensiklopediyası olmasıdır. Xüsusilə, “Divan”da işlənən onomastik vahidlər onu yaradan və yaşadan türk xalqlarının tarixini özündə qoruyub saxlayan faktlardır. M.Kaşğarlının “Divanü lüğət-it türk” əsərində qeydə alınan toponimlər türk, qəbilə, tayfa və xalqlarının tarixi etnogenezi haqqında məlumatlarla zəngindir. Orta türk dövrünün ilkin və möhtəşəm abidələrindən biri hesab olunan M.Kaşğarlının “Divan”ında türkün min il bundan əvvəlki dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, tarixi, coğrafiyası, mənəvi-millî dəyərləri, adət və ənənələri öz əksini tapmışdır. M.Kaşğarlının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində 96-sı şəhər adı olmaqla 180-ə qədər toponim qeydə alınmışdır. Müəllif “Divan”da adı çəkilmiş oykonimləri oğuz və qırpaq şəhərləri olmaqla iki qrup üzrə qruplaşdırmışdır.

Cahid İsmayıloğlu bu prosesləri təhlil edərək yazır: “İlk öncə M.Kaşğarlının böyük səyi, köməyi nəticəsində XI əsr Türk dünyasının coğrafi-toponimik durumu formalaşmışdır. Dolaşdığı ərazilər və yazdığı incəltmələr dövrün istifadə etdiyi əsərlərə istinad Kaşğarlı Mahmudun bəhrələndiyi və şərhini verdiyi onomastik vahidlər və coğrafi məlumatlar ərəb və İran mənəbləri ilə də uyğun gəlir. Böyük türkoloq məlumatları qiymətləndirmək və oxucuları inandırmaq məqsədilə “Divan”da ayrıca bir türk xəritəsi də tərtib etməyi unutmamış, ona görə də min illik türk coğrafiyası və toponimikasında öndərlik şərfi Mahmud Kaşğarlıya qismət olmuşdur” [9, 20].

Türklərin Rumdan Maçinədək olan geniş bir ərazidə yaşadığını və əsil türklərin 22 tayfadan ibarət olduğu bildirən M.Kaşğarlı “Divan”da işlənən Sərpən (Sabran), Sitkün, Suğnak, Karnak, Karaçuk kimi qədim oğuz şəhərlərinin, boylarının, adlarının təhlili ilə yanaşı digər tipik, xarakterik xüsusiyyətləri üzərində də dayanmışdır.

Mahmud Kaşğarlıya görə Sitkün, Manqışlaq, Suğnaq, Karnak oğuz şəhərləri olub, Xəzərin şərqində yerləşmişlər.

Bəydili. Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində adı keçən 22 oğuz boyundan biridir. Mənəblərdə *bəydili* tayfasının oğuzların bir qolu olan bozoklar olduğu bildirilir. Bozoklar oğuz türkmənlərinin 12 boyundan biri olmuşdur. M.ö. 60-cı illərdə bəydililər Roma imperatorluğunun təsiri altında qalmışlar [10].

Mənəblərdə müxtəlif fonetik variantlarda adı keçən Begteli//begtili//beydilli//bəydili etnosu Azərbaycan və Anadolu türklərinin, eləcə də İraq və Suriya türkmənlərinin etnogenezində iştirak etmişdir. Bəydililərin böyük bir kütlə halında məskunlaşdığı ərazilərdən biri olan Suriyada XIV əsrdə Boz ulus və Yeni-el arasında ana qoldan ayrılmış bəydili qollarına təsadüf olunmuşdur. İç-el bölgəsində isə müstəqil bir bəydili qolu olmuşdur [5, 272].

Bəydili tayfasının Suriya ərazisinə necə yerləşdirilməsindən bəhs edən F.Sümər yazır ki, Suriyada yerləşən Rəqqa bölgəsini digər ərəb tayfalarının (şəmmarlar) axınlarının qarşısını almaq məqsədilə Osmanlı dövləti Hələb türkmənləri ilə Yeni-elə bağlı bütün bəydili obalarını Bəlix çayının Harranın altındakı Ağca Qaladan Rəqqayadək uzanan sahilinə yerləşdirdi.... Bəydilinin əksər obaları, baraqclar və digər bəzi oymaqlar XIX əsrə qədər Rəqqada qaldılar. Həmin əsrdə onlar da bir daha geri qayıtmamaq üzrə oranı tərk etdilər. Rəqqanı tərk edən bəydililər, ümumiyyətlə, Antəbin cənub bölgəsində yurd salmış və orada yerləşib qalmışlar. İndi onların kəndlərindən bir çoxu Suriya torpağındadır [5, 190-191].

Bəydililər Orta əsrlər dövründə Orta Asiyadan digər türkdilli tayfaları ilə birgə Azərbaycana gəlmiş etnosdur. Səfəvilər dövlətinin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamışlar. I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə bəydili tayfasının bir hissəsi Kirman və Şiraza köçürülmüşdür. Bəydililərin Qədirli, Qubadlu, Ərəblu, Ulaşlı, Xəlfəli, Tatalı, Eyvazlılar kimi oymaqlarının olması qeyd edilir.

Bəydililər öz tarixi, dili və ənənələrini qoruyan boylardan olmuşlar. Onlar XII əsrin ortalarında Xorasanda Səlcuqlu hökmdarı Sultan Səncəri əsir almış, daha sonra Monqol istilasından qaçaraq (XIII əsrdə), Azərbaycan və Doğu Anadoluya köç etmişlər. Monqol istilasının yayılması ilə türkmənlərlə birlikdə Suriyaya gedərək yeni qurulan Məmlük dövlətinə sığınmışlar. Monqol zülmünün aradan qalxması ilə (XIV əsr) hərəkətə keçən Suriya türkmənləri ilə birlikdə bəydili boyunun əksəriyyəti bir hissəsi Suriyadan ayrılaraq Güney və Doğu Anadoluya və İrana getmiş, Dulkadiroğulları, Ramazanoğulları bəyliklərinin, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin qurulması və inkişafında mühüm rol oynamışlar [10].

Bəzi mənbələrdə isə bəydili tayfasının şahsevənlərin bir qolu olduğunu, XVI əsrdə Türkiyədən Ərdəbil ərazisinə gələrək burada məskunlaşdıqları, digər şahsevən tayfaları kimi onların da qışı Muğan düzündə, yayı isə Savalan dağı ərazisində keçirtməklə köçəri həyat sürməkləri haqda məlumatlara rast gəlmək olur.

XIX əsrin sonlarında İran ilə sərhəddə köçəri həyat sürən şahsevənlərin hərəkətlərini izləmək üçün Biləsuvara ezam olunmuş Oqranoviç yazır ki, şahsevən tayfasının ilk əcdadı sayılan Yunsur Paşanın XVI əsrdə 6 oğlundan biri olan Sarxan bəyin oğullarından birinin adı Bəydili olmuşdur. Radde yazır ki, Anadoludan Muğan ərazisinə köçmüş bəydili tayfası digər inallu tayfası kimi ayrıca bir tayfa olub, Yunsur Paşa ilə birlikdə Türkiyədən 3300 çadırla gələrək, Muğan ilə Ərdəbil-Savalan dağı ərazisində məskunlaşmışlar [22].

Türkiyədə hal-hazırda 24 Bəydili adlı oykonim mövcuddur. Hal-hazırda *bəydili* tayfasının adı Azərbaycan toponimiyasında Biləsuvar, Salyan və Yevlax rayonlarında Bəydili, Göyçay rayonunda isə Bəydövül oykonimlərində mühafizə olunmaqdadır.

Naxçıvan MR-nın Qarabağlar kəndində qeydə alınmış mövcud məhəllələrdən biri Bəydilidir. Vaxtilə vergi dəftərlərində Bəydili adlı kənd Şərrur nahiyəsində qeydə alınmışdır [17, 326].

Qərbi Azərbaycanın Talin rayonunda Aşağı və Yuxarı Bəydili adlı kəndlər mövcud olmuşdur.

M.Kaşğarlının “Divanü luğat-it-türk” əsərində türk tayfalarının ardıcılığı verilərkən bəydili tayfasının adı yeddinci, Rəşidəddininin “Oğuznamə”sində isə on birinci sıralamada çəkilmişdir.

Faruq Sümərin qənaətinə görə M.Kaşğarlı “Divan”ında türk boylarını o zamankı siyasi şöhrətlərinə görə, Rəşidəddin isə oğuz boylarının qədim siyasi və ictimai mövqelərinə görə sıralamışdır [5, 198].

Bəydili etnosu Rəşidəddininin “Oğuznamə”sində hökmdar yetirən beş boydan biri kimi verilmişdir. XIV əsrin II yarısında yazılmış inşa kitablarındakı türkmən boyları və ailələrinə aid siyahıda bəydililərin adı çəkilir. Bəydili sözünün semantik mənası “böyüklər kimi əziz” deməkdir [8, 44].

Bəydili etnonimi tarixən *bəg//bəy+tili* komponentlərindən formalaşmışdır. Bəydili oniminin etimologiyası haqda müxtəlif mülahizələr mövcuddur.

M.Kaşğarlı *bəydili* sözünün leksik-semantik izahını verərkən bu sözün “ulu, hörmətli adamların sözü, dili”, “böyüklər kimi əziz” anlamında, F.Rəşidəddin isə yalnız “böyüklər kimi əziz” mənalarında işləndiyini bildirmişdir.

C.İsmayıloğlu yazır ki, XI əsrdə türk tayfalarının başında bəylər dururdu. Bəylərin idarəsi altındakı bölgəyə “bəg eli” deyilirdi. Mahmud Kaşğarının adını çəkdiyi Bəqdeli (Bəydili) tayfasının adı, fikrimizcə, “Bəg eli” (bəy eli) ifadəsi ilə bağlı ola bilər [9, 82]. Müəllif Salyan rayonunda qeydə alınmış Bəydilli toponiminin tam adının Puta Bəydili adlandığını qeyd edərək bu sözü “Putanın yaxınlığında yaşayan bəydililər” mənasında izah etmişdir [9, 77]. C.İsmayıloğlu bundan əlavə, Cəbrayıl rayonunun Soltanlı kəndi yaxınlığında Bəydili düzü deyilən böyük bir ərazinin olduğunu da vurğulamışdır [11, 154-161].

M.Hüseynova yazır ki, Əfqanıstan, Cənubi Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan ərazilərində mövcud olan Bekdili yaşayış məntəqə adları şübhəsiz, həmin etnonimin daşıyıcılarıdır. Müasir Azərbaycan, o sıradan türkcələrdə özünü göstərən “bəy” sözü “Divan”da “bəg” şəklində qeydə alınmış “bəy, ər, evli kişi”, “zəngin, varlı” mənalarında izah olunmuşdur [6, 57].

Ümumtürk dillərinə həsr olunmuş lüğətlərdə “bəy” sözünün türk dilində *boy*, başqırd dilində *bey*, *mirza*, qazax dilində *mirza*, qırğız dilində *mirza*, *törö*, özbək dilində *cünöb*, tatar dilində *bay*, *bey*, türkmən dilində *ağa*, uyğur dilində *bay*, *ahun* formalarında işlənmişdir [12, 56-57].

Z.Verdiyeva yazır ki, bəlkə də, “bəy” titulların ən qədimidir, çünki ibtidai icma dövründə siniflər meydana gələndə qəbilə başçılarına da “bəy” (böyük) deyilirdi. Adətən “bəy” titulu irsi olmuşdur. Lakin sonralar irsi olmayan, yəni bir şəxsə ömürlük verilən “bəylik” meydana gəlmişdir [21, 180].

E.Abişov Z.Xasiyevə istinadla yazır ki, “İnqilaba qədər Azərbaycanda hakim qüvvələrdən olan bəyin beş funksiyası, dərəcəsi olmuşdur. Bu dərəcə onlara xüsusi dövlət orqanları tərəfindən verilirdi. Bunlardan ən alisi, böyüyü bəylərbəyi idi. Lakin keçmiş sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda, eləcə də başqa türkdilli xalqlarda hakim qüvvə olan ağalar, xanlar, bəylər bir sinif kim ləğv edilmişdir. Buna baxmayaraq “bəy” sözü Azərbaycan antroponimiyasında və antropotoponimiyasında öz fəal mövqeyini qoruyub saxlamışdır” [1, 12].

Bəydili etnoniminin əsasında formalaşmış Bəydəvil/Bəydövül toponiminin də birinci komponenti olan *bəy* sözü türk dillərində “böyük” mənasında işlənmişdir. Bu söz türk xalqlarında qədim dövrlərdə titul kimi işlənmişdir. Müasir şəxs adlarının komponentlərindən biri kimi də çox işləkdir. “Bəy” leksemi müasir Azərbaycan dilində antroponimlərin tərkibində, eləcə də hörmət əlaməti olaraq şəxs adlarından sonra ikinci komponent kimi istifadə olunmaqdadır. Azərbaycan antroponimik sisteminin zənginləşməsində fəal rol oynayan bu söz müxtəlif dövrlərdə türk dillərində daha çox titul kimi işlənmişdir.

Çəpni. Oğuz türklərinin etnogenezdə fəal rol oynamış etnonimlərdən biri də çəpnilərdir. Mahmud Kaşğarlının “Divan”da adını qeyd etdiyi 22 oğuz boyundan biri *çəpni* etnonimidir. Müəllif oğuz boylarını kök, əsas boylar kimi təqdim etmişdir. Onun fikrincə kök boylardan bir sıra oymaqlar yaranmışdır. O, bu etnonimin çəbən//çapakı//çibni//çəpni fonetik variantlarda işləndiyini bildirmişdir. M.Kaşğarlı çəpni etnoniminin *çəp+ni* komponentlərindən yarandığını və bu leksemin “çəp gəlmək, işi çəp düşmək”, “dolaşmaq” mənalarında işləndiyini qeyd etmişdir.

F.Rəşidəddinin məlumatına görə çəpnilər iç oğuz nəslindən olub, Oğuz xanın dördüncü oğlu Gök//Göy xanın törəmələridir. O, “Oğuznamə”sində bu tayfanı düşmənlə qətiyyətli şəkildə vuruşan tayfa kimi təsvir etmişdir [18, 40].

Mənbələrdən Çəpni etnoniminin tarixini araşdırsaq görərik ki, onlar Orta Asiyadan səlcuqların tərkibində və Xarəzmşah Cəlaləddinin 1220-1231-ci illərdə olmuş hərbi yürüyüşləri zamanı Azərbaycan ərazisinə gəldikləri haqda məlumatlara rast gəlmək olur [2, 161-162].

Mənbələrdə qızılbaş tayfalarından birinin adının çəpnilər olduğu haqqında da məlumatlar vardır [14, 14].

Məşhur ərəb filoloqu Əbu Həyyanın 1312-ci ildə yazdığı “Kitabul-idrak fi lisanil ətrak” əsərində çəpni etnoniminə rast gəlinmişdir. Müəllif əsərdə müxtəlif türk boy və qövmlərlə bərabər türk dünyası haqqında da zəngin məlumatlar vermişdir. Əbu Həyyanın “Kitabul-idrak” əsərində türkmən (oğuz) boyuna aid iki – *qınıq və çəpni* etnonimlərinin adı keçmişdir. Əsərdə hər iki türk boyunun Ön Asiyada, xüsusilə Suriya bölgəsində yerləşmiş, ayrıca məmlüklər ilə əlaqəsi olan türkmən birlikləri olması haqqında da məlumat vardır [16, 253].

Çəpni etnoniminin etimologiyası haqda müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Rəşidəddin *çəpni* boyunun mənasını “harda yağı görsək dərhal savaşa” kimi izah etmişdir [18, 40].

Əbülqazi Bahadır xan çəpniləri Gök xanın dördüncü oğlunun törəmələri olduqlarını qeyd edərək, bu sözü “varlıların varlısı” kimi mənalandırmağa çalışmışdır [4, 71].

Türkiyədə Çəpni onomastik vahidinin yayılma arealı daha geniş olmuşdur. Faruk Sümərin fikrincə çəpni adı bu günümüzdə kimi gəlib çatmış boylardan biri olmuşdur. O, Türkiyə ərazisində 43 oykonimin, *çəpni* etnonimi əsasında yaranmasından bəhs edərək, onun Çəpni, Çəpni-özü, Böyük Çəpni, Küçük Çəpni, Yazı Çəpni, Yenicə Çəpni, Baş Çəpni, Çəpni-Günü və s. müxtəlif fonetik variantlarda işləndiyini də qeyd etmişdir. Müəllif çəpnilərin Giresundan Batuma qədər uzanan Şərqi Qara dəniz bölgəsində yayıldıklarını yazmışdır. F.Sümər Amasya, Tokat və Sivas bölgələrində yaşayan Ulu yörük icmasının təşkilində çəpni tayfasının da rolundan bəhs etmişdir. O,

osmanlı coğrafiyaşünası Məhməd Aşiqin XVI əsrin sonlarında yazdığı “Mənəzir ül-əvalim” adlı əsərində Trabzon yörəsində yaşayan türklərin xeyli hissəsinin çəpnilərin təşkil etdiyini, yörənin qərb və cənub tərəflərindəki dağların da Çəpni dağları adlandığı haqda məlumat vermişdir [5, 294, 296].

Ə.Rüstəmov *çəpni* sözünün etimologiyasını izah edərkən “dalaşqanlıq”, “çəpləşmək” kimi mənalandırır [19, 162].

Çəpni etnonimi əsasında yaranmış toponimlərə Azərbaycanın Balakən rayonunda Cəbən yeri və Cəbənnər meşəsi oronimlərini, Kəlbəcər rayonunda Çəpli oykonimini göstərmək olar.

Çəpni etnotoponiminin Qərbi Azərbaycanda, Türkiyə, Dağıstan və Əfqanıstanda areallarına rast gəlmək mümkündür. Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur qəzasında (Qafan r-da) və İrəvan əyalətinin Sürməli nahiyəsində bir vaxtlar Çəpni adlı yaşayış məntəqələri olmuşdur [2, 421].

Dağıstan Respublikasının Kaytaq rayonunda qeydə alınmış Çəbanı oykonimi də çəpni etnoniminin fonetik variantı olaraq mövcuddur [7, 156].

Əfqanıstanın Nuristan ərazisində Çəpni kəndi və Qəndəhar ərazisində qeydə alınmış Çəpanı coğrafi obyektini R.Eyvazova M.Kaşğarının “Divan”ında verilmiş oğuz tayfası hesab olunan çəpnilərlə əlaqələndirməyə çalışmışdır [3, 205-206].

Çəpni onimini eyni zamanda arxaik onomastik vahid də hesab etmək olar. Belə ki, XIX əsrin 30-cu illərinə aid sənədlərdə Şabran rayonunda Çəpni, Şamaxı rayonunda Cabanı, XX əsrin əvvəllərində isə Göyçay qəzasında Çəpni adlı oykonimlər mövcud olmuşdur [15, 47-51].

Q.Qeybullayevin fikrincə çəpnilər ağqoyunlu tayfa birliklərinin tərkibində mövcud olmuşdur. Müəllif XIX əsrdə Zəngəzur və Quba mahalında Çəpni adlı kəndlərin mövcud olmasını da qeyd etmişdir. Q.Qeybullayev yazır ki, Dəvəçi rayonunda qeydə alınmış Molla-Kamallı - Çəpni adlandırılır. Kürdəmir rayonunun Karrar kəndinin bir məhəlləsi də Çəpni adlanır. Çəbli nəsl (Çəpniyə) Qazax rayonunun Daş Salahlı kəndində indi də qalmaqdadır [13, 53].

Nəticə. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, bu ərazilərin aborigen sakinləri türkdilli etnoslar olmuşlar, ona görə də bu regionda mövcud olan yer-yurd adları, əsasən türkmənşəli toponimlərdən ibarətdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abışov E. El-oba adlarının izi ilə. Bakı: Nafta-Press, 2007, 136 s.
2. Budaqov B., Qeybulayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, 1998, 453 s.
3. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, 1995, 243 s.
4. Əbülqazi Bahadır xan. Şəcərəyi-Tərakimə. (Türkmənlərin soy kitabı) Bakı, 2002, 144 s.
5. Fəruq Sümər. Oğuzlar (Türkmənlər) Tarixləri. Boy təşkilatı. Dastanları. Bakı, 2013, 448 s.
6. Hüseynova M. “Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it türk” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı, 2022, 241 s.
7. Ханмагомедов Х.О. О некоторых этнотопонимах Дагестана. АОР, Bakı, 1986, с.156-158.
8. Xəlilov B. Mahmud Kaşğarının “Divani luğət-it-türk” əsərində etnonimlər. Bakı, 2009, 110 s.
9. İsmayıloğlu C. XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası. (Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsəri əsasında). Bakı, “Elm”, 2008.
10. İsmayıl Kazımov. Azərbaycan ərazisində Bəydili yaşayış məskənləri. Kimdir bəydililər?. Millikimlik.az 28.03.2023.
11. İsmayıloğlu C. Mahmud Kaşğarının “Divani”ndakı toponimlərin Azərbaycan ərazisindəki izləri. Onomastika. Elmi onomastik jurnal. № 1-2, Bakı, 2008, s.154-161
12. Karşılaşdırılmalı türk lehçələri sözlüğü. Ankara, 1993.
13. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана. Баку, «Элм», 1986, 191с.
14. Qızılbaşlar tarixi.(Tərcümə və şərhlər M.Ə.Məhəmməd), Bakı, 1993.
15. Гусейнзаде А.А Параллели огузских этнонимов в современной топонимии Азербайджанской ССР. Советская тюркология. 1977, №4, с.47-51

16. Məlikov T. Kitabul-idrak fi lisanil ətrak. BDU-nun Elmi məcmuəsi. Bakı, №16. 2011.
17. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı, "Sabah", 1997, 336 s.
18. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Bakı, Azərnəşr, 1992. 72 s.
19. Rüstəmov Ə. "Çəpni" etnonimi haqqında. AOP Konfrans Materialları. III. Bakı, 1990
20. Şahbazlı F. Çəpni etnotoponimi. AOP, Bakı, 1990, s.161-162
21. Verdiyeva Z. Köməkçi ad kateqoriyaları. Bakı: Maarif, 1990, 225 s.
22. Az.wikipedia.org/wiki/Bəydili_Biləsuvar

Rəyçi:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Türkoloji mərkəzin Türk dilləri şöbəsinin müdiri
f.e.d., prof. Mirvari İsmayılova